

Тема 4. Мовленнєва діяльність у соціокультурному мовному контексті

План

1. Сприйняття мовлення.
2. Розуміння мовлення як мисленнєво-мнемічного процесу, моделювання розуміння мовлення.
3. Породження мовлення.
4. Поняття тексту в психолінгвістиці та лінгвістиці.
5. Категорійна ієрархія тексту (цілісність, зв'язність, членованість).
6. Параметри і категорії тексту.
7. Інтерпретація тексту як результат переведення змісту повідомлення.

Сприйняття й розуміння мовлення відбувається миттєво, оскільки роботу мовленнєвого механізму ми не усвідомлюємо, вони є «невловимі» та ніяк особливо не виділяються. Про трудність цього процесу ми згадуємо лише тоді, коли людина когось не розуміє. Це змушує замислитися про явище, як про досить важку багаторівневу переробку знакової інформації, що сприймається: чи стало нерозуміння помилкою ідентифікаційних знаків (звуко-, буквоспівідношень), результатом незнання слів, виразів, граматичних конструкцій, чи трудність побудови змісту висновків.

Процес сприйняття й відтворення тексту (мовлення) є ієрархічною системою, де в тісній узаємодії виступають нижчий, сенсорний, та вищий, смисловий, рівні. Розуміння досягається через важку багатоетапну переробку сигналу, що сприймається. Відповідно до класичної моделі сприйняття мовлення (запропоновано І. Зимньою), існує три рівні мовленнєвого сприйняття: рівень розпізнавання, рівень розбірливості мовлення, змістове сприйняття: осмислення упорядкованих звукосполучень.

За Л. Цветковою, процес сприйняття мовлення має три взаємодіючі рівні його структурної організації: сенсомоторний, лінгвістичний, психологічний.

Існує низка теорій, що описують механізм впізнання мовленнєвих сигналів.

Найбільш аргументованими є акустична та моторна теорії.

Породження мовлення – це один із двох головних процесів мовленнєвої діяльності (крім сприйняття мовлення), який полягає у плануванні та реалізації мовлення у звуках та графічних знаках. Це сукупність дій, що переходять від мовленнєвого наміру до тексту, який звучить, і є доступним для сприйняття.

Процес породження мовлення називають ще процесом вербалізації мовлення.

Поняття тексту в психолінгвістиці

Інтерпретація тексту як результат переведення змісту повідомлення.

Виявлення суті психолінгвістичного підходу до вивчення тексту передбачає вивчення тих рис, що відрізняють цей підхід від лінгвістичного.

По-перше, основною рисою психолінгвістики, що відрізняє її від лінгвістики, є врахування фактору контексту – ситуації (фрагмента дійсності з відповідними соціальними умовами), у якій місце має вироблення чи/або сприйняття мовленнєвого витвору.

По-друге, психолінгвістика акцентує фактор мовленнєвої особистості – рефлексію особистості продуцента/реципієнта під час породження й сприйняття мовлення.

В. Белянін розглядає текст як опредмечену форму рефлексії особистості продуцента і пропонує типологію текстів за критерієм емоційно-змістової домінанти, яка є типологічною характеристикою особистості. Вчений виходить із того, що кожен мовленнєвий елемент тексту обумовлений не тільки лінгвістичними, але й психологічними закономірностями: структуру будь-якого художнього тексту можна співвіднести з тим чи іншим типом акцентуації людської свідомості.

У психолінгвістичній теорії текстом вважають будь-яке послідовне вираження будь-якого змісту, однак не обов'язково писемного. У свідомості текст також уявляється як виключно природньомовленнєвий продукт. Однак

його «вербальність» слід розглядати в найбільш широкому семіотичному змісті. Знаковою системою тексту може бути звуковий семіотичний субстрат, якщо він сприймається на слух; візуальний семіотичний субстрат під час зорового сприйняття; тактильний семіотичний субстрат під час сприйняття за допомогою відчуттів (мова Брайля). Текстом поряд із літературним твором також називають і музичний твір, і твір мистецтва, і балет, і німий фільм.

Категорійна ієрархія тексту

З огляду на системність та лінійність поєднання усіх виражальних мовних засобів у межах певного мовленнєвого відрізка (тексту) текст характеризується ознаками: зв'язність, цілісність, членованість.

Елементами тексту слід вважати рубрики, основний текстовий блок (корпус тексту), автор тексту, абзац, виноску, рядок, графічне слово, графічне речення, літеру та пунктуаційний знак.

До одиниць тексту відносяться такі фрагменти тексту, що мають особливу семантику й стандартизоване характерне оформлення: переліки, цитати, посилання, дати, числа, скорочення, знаки, власні назви, умовні позначення.

Параметри і категорії тексту

Текст – це, безперечно, дане, що має свої, притаманні тільки йому, параметри й категорії, це комунікативно-психологічне явище, яке існує тільки в момент його творення або сприймання. Текст поза написанням і читанням не існує.

Особливістю кожного тексту є характерний тільки для нього зв'язок виділених структур. На основі повторюваних у різних творах зв'язків структур виділяються типи текстів, або текстові жанри.

Тексти класифікують за різними параметрами: за формою мовленнєвої презентації; за стилями та жанрами; за способом викладу; за формою спілкування; за експресивністю мовлення.

Інтерпретація тексту. Різноманітність підходів до тексту дає не тільки неосяжний простір для досліджень, а й нові складнощі в ході оцінювання особливостей тексту як матеріальної форми твору. Одна з них – пошук точного критерію для інтерпретації того чи того елемента тексту у відповідному ключі – як символу або як знака, міфологічного підтексту тощо, а також для інтепретації тексту як системи цих елементів. Водночас серед такої неосяжної різноманітності привертають увагу дві виразні тенденції:

Прагнення розшифрувати текст, знайти в ньому прихований зміст;

Зворотна попередня оцінка тексту як ілюстрації якогось вищого принципу, ідеї або проблеми.

Психолінгвістичні проблеми мовленнєвого мислення

Мислення і мова є взаємозв'язаними. З одного боку, Л. Виготський акцентував один принциповий момент: тільки на відомій, відносно високій стадії розвитку мислення, стає можливим найбільше відкриття в житті дитини – для того, щоб «відкрити» мовлення, слід мислити. З іншого – експериментальні дослідження Ж. Піаже продемонстрували, що граматику в розвитку дитини йде попереду її логіки. Дитина правильно будує складнопідрядні речення зі сполучниками, що виражають причинно-наслідкові та часові зв'язки, не усвідомлюючи при цьому змістової сторони цих сполучників.

Ще задовго до досліджень Ж. Піаже О. Потебня висловив думку, що вроджені категорії часу, простору, причини тощо люди не мають. Ці категорії народжуються зі здатністю чуттєвого сприйняття, але вони оформлюються в процесі оволодіння словом. В. Белянін зазначає, що знаки мови фіксують національні особливості мислення й поведінки, тим самим впливаючи на розуміння світу. В історії етнопсихолінгвістики ідея про детерміновану роль мови у формуванні така званого «розумового ландшафту в більш категоричній формі відобраена в «гіпотезі лінгвістичної відносності» Е. Сепіра та Б. Уорфа. Вона підтверджує, що ми сприймаємо ті чи інші явища так чи інакше, дякуючи

тому, що мовні норми нашого суспільства передбачають певну форму вираження.

О. Леонтьєв наголошував, що мова, яка використовується, як опора в психічній діяльності людини, ніяким чином не диктує шляхи діяльності, способи здійсненняїї. Очевидним є той факт, що характер зв'язку мислення й мови неоднозначний. Ніякою мірою не можна категорично заявляти про первинність чи детермінованість одного явища іншим. Л. Виготський вважав, що криві розвитку мислення і мови багаторазово сходяться й розходяться, перехрещуються, вирівнюються в окремі періоди та йдуть паралельно, навіть зливаються в окремих своїх частинах, потім знову розходяться.

Мислення буває без мови (мовлення). Навіть мавпа може здогадатися, як за допомогою палки можна дістати банан. Це практичне мислення. Наглядно-образне мислення властиве людям творчості. Воно є типовим для дитини дошкільного віку.

У мові також не все і не завжди відноситься до мислення, наприклад, вигуки (Ах!, Ох!), утилітарні питання (Котра година?). За допомогою мови ми встановлюємо контакт (Привіт! Як справи?), однак тут теж немає безпосереднього звернення до мислення. Вислови, що є актом вираження турботи та занепокоєння, волевиявлення (Не смій! Не бери!). Отже, мова «обслуговує» не тільки мислення, а й інші сфери нашої свідомості.

Однак, праві й ті учені, які стверджують, що мислення й мова нероздільно пов'язані. Існують різні рівні абстракції мислення. В залежності від того ми можемо розрізнати елементарне мислення найпростішого рівня (у людиноподібних), дитяче мислення, мислення підлітка, мислення людини з високими здібностями, мислення генія тощо. Високого рівня абстрактності мислення можна досягнути тільки за допомогою оволодіння людиною мови його середовища.

Вербально-логічне мислення можна визначити як вищу форму мислення, за допомогою якого людина може відображати складні зв'язки, відношення, формувати поняття, робити висновки, вирішувати складні

теоретичні завдання за допомогою ментального коду природомовленнєвих знаків. Завдяки оволодінню знаковою комунікативною системою у свідомості формується особливий ментальний код, який дозволяє мислити абстрактно, концептуально, будувати догади, робити висновки, вирішувати інтелектуальні завдання. Цей ментальний код – основа логічних форм мислення: поняття, судження, умовиводи.

Основними формами абстрактного мислення традиційно вважають поняття, судження та умовивід.

Зв'язок мислення й мови безпосередньо виявляється у внутрішньому мовленні, що важливим універсальним механізмом розумової діяльності людини. У найбільш чіткій формі воно проявляється під час мисленнєвого планування, запам'ятовування, читання «про себе» тощо. Л. Виготський зауважує, що, якщо мислення втілюється в слово у внутрішньому мовленні (під час говоріння), то слово вмирає у внутрішньому мовленні, народжуючи думку (під час сприйняття мовлення). Виділяють дві фази внутрішнього мовлення: нерозчленована – власне внутрішнє мовлення чи внутрішнє програмування; розчленована – внутрішнє приговорювання.

Дуальна організація роботи головного мозку. Вже більше століття клінічні дані свідчать про те, що півкулі мозку виконують різні функції. Міжпівкульова асиметрія психічних процесів – функційна спеціалізація півкуль головного мозку.

Більш ніж вікова історія анатомічних, морфофункційних біохімічних, нейрофізіологічних і психофізіологічних досліджень асиметрії великих півкуль головного мозку в людини свідчить про існування особливого білатерального принципу побудови та реалізації таких важливих функцій головного мозку, як сприйняття, увага, пам'ять, мислення і мовлення.